

Отримано: 24 вересня 2018 р.

Прорецензовано: 5 жовтня 2018 р.

Прийнято до друку: 6 жовтня 2018 р.

e-mail: julanta@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-3(71)-32-35

Бабій Ю. Б. Словотвірна специфікація прізвищевих ад'єктивів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 3(71), вересень. С. 32–35.

УДК 81'373.232.1

Бабій Юлія Борисівна,

кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри загальної та прикладної лінгвістики,
Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

СЛОВОТВІРНА СПЕЦИФІКАЦІЯ ПРІЗВИЩЕВИХ АД'ЄКТИВІВ

Статтю присвячено дослідженню словотвірних особливостей прізвищ середньонадніпрянського регіону, що відображає основні тенденції у формуванні прізвищевих загалу України. Специфіка словотвірних процесів репрезентована лексико-семантичними утвореннями в аспекті прізвищевих ад'єктивів. Унаочнено процеси антропонімізації різних розрядів прикметників, визначено продуктивні типи суфіксального та префіксального способів словотвору.

Ключові слова: прізвище, антропонімікон, лексико-семантичний спосіб, словотвір, прізвищеві ад'єктиви, суфікс, префікс, Середня Наддніпрянина.

Бабий Юлия Борисовна,

кандидат филологических наук, доцент, доцент кафедры общей и прикладной лингвистики,
Николаевский национальный университет имени В. А. Сухомлинского

СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ СПЕЦИФИКАЦИЯ ФАМИЛЬНЫХ АДЪЕКТИВОВ

Статья посвящена исследованию словообразовательных особенностей фамилий средненадднепрянского региона, который отображает основные тенденции в формировании фамильной системы Украины. Специфика словообразовательных процессов представлена лексико-семантическими образованиями в аспекте фамильных адъективов. Показаны наглядно процессы антропонимизации разных разрядов прилагательных, определено производительные типы суффиксального и приставочного способов словообразования.

Ключевые слова: фамилия, антропонимикон, лексико-семантический способ, словообразование, фамильные адъективы, суффикс, приставка, Средняя Надднепрянина.

Yuliia Babii,

PhD of Philological Sciences, Department of General and Applied Linguistics, Mykolaiv National V. O. Sukhomlynsky University,

THE WORD-FORMATION SPECIFICATION OF FAMILY ADJECTIVES

The article is devoted to the study of word formation peculiarities of the surnames of the Middle Dnieper region, which reflects the main tendencies in the formation of the last names in Ukraine.

Specificity of word formation processes is represented by lexical-semantic entities in the aspect of surname adjectives. The processes of anthroponimization of different categories of adjectives are described; the productive types of suffixal and prefixal methods of word formation are defined. For the study, the Middle Dnieper Ukraine anthroponymycon has been chosen, which has a great importance in the history of the Ukrainian language long ago, because here the roots of the Ukrainian language were formed, and the dialects of this region formed the basis of the literary language. The concept of the lexical-semantic method of word formation within the names is described; the key theories of onomasts (V. O. Gorpnich, Y. O. Karpenko) are presented in the aspect of the onymic units formation in the lexical-semantic way. The surnames, which were formed by the transonimization of adjectives and participles, have been related to the surnames adjectives. Grammatical categories of gender, number and case in the surnames of the specified type are irrelevant, since the nominative nature of the last names motivates such properties as concreteness and singularity. The group of surnames formed by the onomation of adjectives is varied in its structure. This is explained by the lexical-grammatical categories of adjectives: they are divided into groups by meaning; they retain the derivative and non-derivative basis, have a complete and short form of expression. The work states that the process of anthroponimization has been applied to relative and qualitative adjectives, as well as to adjectives. The word-forming types of adjective surnames preserve the structural-word-building peculiarities of the surname system, which was laid down in the XVII century. In this case, the modern surname system represents the predominance of suffixal word-formation entities over prefixals, which is conditioned by the all-Ukrainian tendencies of surnames creation.

Key words: surname, anthroponymycon, lexico-semantic method, word formation, surname adjectives, suffix, prefix, The Middle Dnieper Ukraine.

Активне вивчення всіх типів власних назв (топонімів, гідронімів, антропонімів тощо) зумовлює необхідність всебічного дослідження ономастичних своєрідностей краю і регіону зокрема (див. роботи М. В. Бірила, Л. Л. Гумецької, О. Д. Неділько, В. А. Никонова, Ю. К. Редька) як з метою розкриття історії виникнення, динаміки, особливостей функціонування і структури цього своєрідного класу лексики в межах певних географічних ареалів, так і у зв'язку з дослідженням загальної картини розвитку ономастичної науки, розв'язанням цілої низки теоретичних і практичних завдань, чітко визначених у роботах К. К. Цілуйка, О. В. Суперанської, І. М. Железняк, Ю. О. Карпенка, П. П. Чучки.

Багатогранність процесу історичного розвитку і становлення прізвищ, необхідність їх глибокого та всебічного аналізу зумовлює ціле розмаїття аспектів дослідження власне антропонімних (прізвищевих) одиниць: історико-генетичний, ономастичний, лексикографічний, дериваційно-морфологічний, аспект синхронії та діахронії, діалектно-регіональний та ін. У цілому вони чітко простежуються у роботах М. Л. Худаша, С. М. Медвідь-Пахомової, В. О. Горпинича, Р. І. Остаха, В. Д. Познанської.

Об'єктом уваги ономастичних студій останніх десятиліть все більше стає діалектно-регіональний аспект вивчення антропонімії, оскільки особливу цінність у вирішенні загальних проблем української антропоніміки мають праці, побудовані на аналізі специфічних рис певних регіонів. У них, з одного боку, досліджено становлення класу прізвищ у кожному регіоні, вивчено їх мовні особливості, сучасне функціонування порівняно з попередніми періодами, а з іншого – зіставлено ці прізвища із загальноукраїнським списком прізвищ (який доречно уточнюється робочими регіональними картотеками) і на основі спільних рис та локальних особливостей розкрито тенденції розвитку загальноукраїнської прізвищової системи.

В історії української мови винятково важливе значення має територія Середньої Наддніпрянщини, оскільки вона була заселена слов'янськими племенами ще в доісторичні часи і саме тут формувалося коріння української мови (див. праці В. С. Ващенко, Й. О. Дзєндзелівського), а пізніше діалекти цього регіону лягли в основу української літературної мови (див. праці С. П. Бевзенка, І. Д. Сухомлина). Ці факти опосередковано вплинули на формування граматичних та структурно-словотвірних особливостей українського прізвищового загалу, детальний аналіз яких дасть підстави для висновків про взаємовплив різних прізвищевих систем та доповнить історію формування всього прізвищового простору України. Представлені у статті узагальнення уможливають подальше вивчення проблем прізвищової специфіки, зокрема її структурно-словотвірних складників.

Фундаментальні узагальнення щодо становлення прізвищ як окремого класу слів (див. праці В. О. Горпинича, О. В. Суперанської, І. Д. Сухомлина, М. Л. Худаша та ін.) репрезентують найактуальніший у сучасній антропоніміці спосіб виникнення українських прізвищ, за яким останні постали з імен (переважно церковно-християнських православного календаря), прізвищ (сімейно-родових, генетично пов'язаних зі слов'янськими автохтонними іменами – відкомполітичними й відапеліативними, та індивідуальних) та апеліативних позначень особи. Становлення цих лексем у ролі прізвищ, тобто перехід від першого носія до наступного з подальшим їх офіційним закріпленням як незмінних стабільних знаків, відбулося на основі різноманітних словотвірних процесів у межах цього класу онімної лексики.

На основі здійсненого комплексного аналізу прізвищ закарпатських українців з урахуванням фактів і процесів загальноукраїнської антропонімії XIII – XVIII ст. П. П. Чучка стверджує, що в українців діяли лише два способи творення спадкових родових знаків, власне прізвищевих назв, а саме – морфологічний та семантичний. Морфологічний спосіб полягав у творенні нових прізвищ за допомогою нових прізвищевих формантів, а семантичний (лексико-семантичний) зводився до трансонімізації апеліативів, індивідуальних прізвищ та особових імен без будь-яких додаткових експліцитних засобів словотворення [10, с. 25]. Зазначена класифікаційна схема стала загальноприйнятою (у своїх дослідженнях її застосували Б. Б. Близнюк, Г. Є. Бучко, Н. Ю. Булава, І. І. Ільченко, Л. О. Кравченко, С. Є. Панцьо, С. В. Шеремета та ін.), оскільки враховує особливості словотвірної структури прізвищ (на відміну від словотвору апеліативів), твірні основи яких завжди хоч і гіпотетично, але вмотивовані. Деталізація семантичного способу творення прізвищ на прикладі ад'єктивних онімних компонентів унаочнить основні тенденції у формуванні регіональної прізвищової бази зокрема, та українського антропонімікону загалом.

Концепція лексико-семантичного способу словотворення висунута Л. В. Щербою, який пояснив її тим, що звукова оболонка твірного слова залишається незмінною і набуває нового значення (навіть ономастичного). Ця теорія активно підтримана В. В. Виноградовим, В. О. Горпиничем, О. А. Земською, М. М. Шанським, І. І. Коваликом, хоч має і своїх опонентів. Так, існує думка, за якою семантичний спосіб не вважається взагалі способом словотворення, оскільки семантичні зміни в словах цього типу не пов'язані формально з появою нового звукового комплексу (І. С. Улуханов, В. В. Лопатін). Як зазначає В. О. Горпинич, із таким поглядом погодитися не можна у зв'язку з тим, що внаслідок семантичного словотворення виникає нова деривація, з новим лексичним і граматичним значенням, наприклад, **черго вий** (той, що чергує), **чергови й** (наступний), **Черго вий** (особова назва з певним мотивом номінації) [3, с. 30].

Лексико-семантичний спосіб творення прізвищ був поширеним та продуктивним і домінував над іншими способами творення у багатьох народів, зокрема словаків, чехів, словенців, поляків угорців, румунів [2, с. 48]. При його функціонуванні не застосовувалися формально-структурні засоби словотворення, а формантом була зміна семантики слова. Прізвища, утворені таким способом поширені і як на всій території України, так і у межах досліджуваного регіону.

Незважаючи на довготривалу роботу науковців (В. О. Горпинича, Ю. О. Карпенка, В. Д. Познанської) у галузі визначення структурних особливостей прізвищ зазначеного типу, питання про семантичний спосіб словотворення прізвищ залишається предметом дискусій. По-перше, велика кількість неоднозначних утворень, оформлених поліфункціональними суфіксами (які можна вважати демінутивними чи патронімічними), призводить до подвійного тлумачення структурно-словотвірних особливостей прізвищ: їх можна вважати як семантичними, так і морфологічними утвореннями, наприклад, *Левовий* – левовий (значний, вагомий у вторинній семантиці) чи *Левовий* < Лев + ов(ий) [10, с. 158]. По-друге, різноманітні етимологічні пояснення прізвища завжди чітко мотивують словотвірну належність прізвищового утворення (наприклад, прізвище *Білих* може співвідноситися з назвою білого хліба або з апеліативом «білий»). По-третє, відапеліативні прізвища ад'єктивного типу належуються деякими мовознавцями (Т. Б. Лукінова, З. Г. Ніколаєнко) до окремого структурного способу творення прізвищ через повний або частковий процес субстантивзації [7, с. 124-133]. Однак, як зауважує П. П. Чучка, не субстантивация була вирішальним моментом у виникненні прізвищ прикметникового зразка, якісні та відносні прикметники стали власними назвами, у тому числі й прізвищами (*Гладкий*, *Черговий*), не тому, що вони субстантивувалися, а тому, що із втратою лексичного значення вони переосмислилися і змінили свою номінативну функцію, тому їх слід вважати семантичними утвореннями [10, с. 523]. По-четверте, аналіз прізвищ-комполітичів із погляду словотвору також неоднозначний. П. П. Чучка зазначає, що двоосновні прізвища не становлять окремого типу словотвору (на відміну від О. Д. Неділько, Н. П. Москальова, які ідентифікують їх як синтаксично-морфологічні утворення). Одні з них, як *Гуменний*, *Станіславський* стали прізвищами внаслідок трансонімізації співзвучних їм давніх слов'янських особових імен. А більшість із них, як *Сухорукий*, *Твердохлібний*, є ситуативними апеліативними утвореннями [10, с. 27]. Такої ж думки дотримується В. Д. Познанська, стверджуючи, що ці прізвища є семантичними утвореннями, оскільки переважна їх кількість відома як апеліативи чи прізвища, що, ономагизуючись, потрапили до антропонімії мікросистеми [8, с. 9]. Окрім того, дослідниця вважає необхідним під час аналізу ад'єктивних прізвищ, утворених семантичним способом, звертати увагу на їх структурні осо-

бливості, оскільки для антропоніміки важливе вивчення і форми, і змісту слів, що стали індивідуальними прізвиськами, а пізніше й прізвищами [8, с. 82].

До прізвищевих ад'єктивів науковці (І. М. Желєзняк, Ю. О. Карпенко, Т. В. Марталого, Р. І. Осташ) пропонують зараховувати прізвища, утворені шляхом трансономатизації прикметників і дієприкметників. У Середній Наддніпрянщині засвідчено кількісну перевагу прізвищ прикметникового характеру (1131 прізвище) над дієприкметниковими (26).

Граматичні категорії роду, числа та відмінка у прізвищах зазначеного типу є неактуальними, оскільки номінативна природа прізвищ мотивує такі його властивості, як конкретність та одиничність [1, с. 195]. Називна функція прізвищ (див. праці І. М. Желєзняк, Р. І. Осташ, М. Л. Худаша, П. П. Чучки) зумовила абсолютну перевагу форми називного відмінка прізвищ-ад'єктивів у всіх слов'янських народах [1, с. 195]. Проте в деяких регіональних антропоніміконах прізвищами ставали також слова у формах непрямих відмінків, зокрема словформи родового відмінка. Досліджуваний регіон фіксує 7 прізвищ такого типу: *Бези'я тих, Кузьміни'х, Седи'х, Філі'нських, Я'кових*.

Група прізвищ, утворених шляхом ономатизації прикметників, різноманітна за своєю будовою. Це пояснюється лексико-граматичними категоріями ад'єктивів: вони поділяються на групи за значенням, зберігають похідну та непохідну основу, мають повну і коротку форму вираження.

Процесу антропонімізації в досліджуваному регіоні зазнали якісні та відносні прикметники. Прізвищ, утворених від якісних прикметників, небагато (87 прізвищ), що зумовлено характером твірних основ: якісні прикметники, переважно непохідні за структурою, позначають ознаки, властивості предмета (колір, висота, глибина, ширина, смакові, звукові відчуття тощо), тому частіше трансформувалися в інші частини мови (іменники, прислівники) за допомогою словотвірних засобів (*Криву'ля, Кривко' тощо*). Серед прізвищ з основами якісних прикметників у досліджуваній прізвищевій системі такі: *Бі'лий; Глухи'ї; До'вгий; Жо'втий; Широ'кий*. Найчисленнішу групу становлять прізвища, співвідносні з відносними прикметниками, переважно похідними за структурою, що позначають ознаку предмета не прямо, а через відношення її до іншого предмета або дії (413): *Вишні'вський; Водяна'; Золото'вський; Ша'тський; Шутни'ї*.

В утворенні прізвищ такого типу брали участь різні за значенням суфікси:

1. Суфікси, що вказували на походження людини з певної місцевості (156): **-ськ/-цьк/-зьк**: *Балахо'вський* < с. Балахове, Хн.; *Бобри'цький* < с. Бобринці, Лв., Жт.; *Залі'ський* < с. Заліся, Глобинський р-н, Пл.; *Красносі'льський* < с. Красносілля, Олександрійський р-н, Крв.

2. Суфікси, що вказували на якусь особливість людини (зовнішню, внутрішню рису тощо): **-н (27)**: *Ві'льний, Желе'зний, Четурни'ї; -к (11)*: *Гладки'ї, Коро'тка, Прудки'ї; -ав (6)*: *Гарка'вий, Ласка'вий, Сму'г'вий; -л (3)*: *Кру'глий, Сму'глий; -ов (3)*: *Пустови'ї, Чорно'ва; -цьк (2)*: *Дурни'цька, Нога'цька; -ат- (2)*: *Волоха'тий, Голова'тий; -ськ (1)*: *Гу'бська*.

3. Суфікси на позначення високого ступеню вияву якоїсь ознаки людини: **-ен, -енн (4)**: *Красне'на, Письме'нний; -ецьк (4)*: *Криве'цький, Світле'цький; -еньк (4)*: *Біле'нький, Мале'нький, Сліпе'нький*.

4. Суфікси, що позначали відношення до місця, простору, предмета, речовини тощо: **-ов (43)**: *Берего'ва, Ли'повий, Садо'вий; -ськ (28)*: *Груше'вський, Крає'вська, Озеря'нський, Ябло'нський; -ан (13)*: *Водяни'ї, Горяни'ї, Земляни'ї*.

Префіксальний спосіб словотворення був менш продуктивним у групі прізвищевих ад'єктивів, ніж суфіксація, хоч досліджувана антропонімна система фіксує 13 префіксальних дериватів. Найбільшу активність виявили префікси: **без-** (7): *Безпа'лий, Безре'бра, Безве'рхий; не- (6): *Невихо'жий, Недосто'йна, Неживи'ї*.*

Ад'єктивних прізвищ, оформлених префіксально-суфіксальним способом у Середній Наддніпрянщині збереглося більше, ніж тих, що утворені лише за допомогою префіксів (54). Незважаючи на те, що в XIV-XV ст. структура прикметників мішаного префіксально-суфіксального зразка не була відомою [9, с. 116-117], в такий спосіб передавалися якнайточніші відтінки для ідентифікації денотата. Найхарактернішими словотвірними типами прізвищевих ад'єктивів, утворених префіксально-суфіксальним способом виступають: **-за + корінь + -н (16)**: *Заболо'тний, Завгоро'дний, Зави'дний; -без + корінь + -н (12)*: *Безве'рхий, Безкро'вний, Безкорова'йний; -за + корінь + -ськ (-зьк, -цьк) (5)*: *Залуго'вська, Забро'дський, Застоло'цький; -під + корінь + -н (5)*: *Підгі'рний, Підду'бний, Підлі'сний; -по + корінь + -н (4)*: *Поку'тня, Погрібни'ї, Прися'жний; -під + корінь + -ськ (-цьк) (2)*: *Підвисо'цький, Підгоре'цький*.

У Середній Наддніпрянщині нечисленими є прізвища (17), що були утворені різними способами (суфіксальним, префіксальним, префіксально-суфіксальним) від дієприкметників, наприклад: *Мальо'ваний, Неуми'тий, Нечу'храний, Примо'лений, Сипли'вий*.

Основи прізвищ зазначеного словотвірного типу співвідносні як з повними, так і з короткими формами прикметників (*Берестя'н, Ру'дь, Ря'жен, Со'лод*) і дієприкметників (*Жада'н, Ждан, Ру'бан*). На думку Г. С. Бучко, Т. В. Марталого, прізвища з основами дієприкметників утворилися від власних чоловічих імен типу *Ждан, Продан, Рубан*, але оскільки мотиви появи таких прізвищ непрозорі, їх можна уналежнювати до видапелятивних утворень.

Також у картотечі досліджуваного регіону наявні прізвища, співвідносні зі складними прикметниками (16): *Білурука'вський, Доброко'нний, Сухору'кий*, а також субстантивованими прикметниками, семантика яких у більшості випадків пов'язана з назвами роду занять чи професії (7): *Кошови'ї, Портни'ї, Ра'тушний, Хору'нжий*.

Отже, серед прізвищевих ад'єктивів сучасної Середньої Наддніпрянщини значною за кількістю є група прізвищ, що утворилися шляхом ономатизації прикметників (1131 прізвищ) і дієприкметників (17 прізвищ). У межах відприкметникових утворень переважають прізвища, співвідносні з похідними лексемами (11,5%) та непохідними (0,9%). Чисельнішими є прізвища, утворені від похідних ад'єктивів, ускладнених переважно суфіксами (1065 прізвищ), що зумовлено продуктивністю цих утворень в українській мові. Прізвища, ускладнені префіксами і суфіксами (54 прізвища) та префіксами (12 прізвищ) не виявили значної активності по відношенню до суфіксальних утворень. Складні ад'єктиви та субстантивовані прикметники в основах прізвищ підкреслюють зовнішні та внутрішні риси людини, її професійну належність (*Кошови'ї, Постови'ї, Прися'жний, Сухору'кий* тощо).

Подальші перспективи дослідження вбачаємо в зіставленні прізвищевих ад'єктивів середньонаддніпрянського антропонімікону з онімними основами інших регіонів, що унаочнить специфіку формування загальноукраїнської антропонімічної системи в аспекті її структурної семантики.

Література:

1. Булава Н. Ю. Антропонімія Північної Донеччини: Дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Одеса, 2005. 205 с.
2. Городенська К. Г., Кравченко М. П. Словотвірна структура слова. Київ: Наук. думка, 1991. 199 с.
3. Горпинич В. О. Українська словотвірна дериватологія: навчальний посібник (текст лекцій). Дніпропетровськ: ДДУ, 1998. 189 с.
4. Етимологічний словник української мови / За ред. О. С. Мельничука. Київ: Наук. думка, 1982–1989. Т. 1–4.
5. Єфименко І. В. Прізвищеві назви XVI–XVII ст. (на прикладі писемних пам'яток): дис. ... канд. філол. наук. Дніпропетровськ, 2002. 178 с.
6. Кравченко Л. О. Прізвища Лубенщини. Київ: Факт, 2004. 197 с.
7. Лукінова Т. Б. Субстантивация прикметників у слов'янських мовах і власні імена. *Українська діалектологія і ономастика*. Київ: Наук. думка, 1994. С. 124–133.
8. Познанская В. Д. Антропонимия юго-восточной Украины: дисс. ... канд. филол. наук. Харьков, 1983. 197 с.
9. Фаріон І. Д. Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини наприкінці XVIII – початку XIX століття (з етимологічним словником). Львів: Літопис, 2001. – 371 с.
10. Чучка П. П. Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник. Львів: Світ, 2005. 705 с.